

АДАБИЙ ТАЪСИР ВА ИЖОДИЙЛИК

Давронова Шохсанам Ғайбуллоевна,

ф.ф.н, БухДУ катта илмий ходим-изланувчиси

Таянч тушунчалар: адабий таъсир, ижодийлик, роман, адабий анъана, адабий синтез, Жалолоддин Румийнинг “Ичиндаги ичиндадир” асари, Улуғбек Ҳамдамнинг “ Исён ва итоат ” романи .

Адабий таъсирнинг қирралари бениҳоя кўп. Ёзувчи ўзи билан ёнма-ён қалам тебратаётган қаламкаш ўртоқлари ижодидан таъсирланиши ёки улар билан ҳамсухбат, ҳамнишин бўлиши натижасида ўзи учун номаълум бўлган қандайдир кашфиётларни яратиши мумкин. Ёки бирор-бир янги ва қизиқарли асар мутолааси ҳам ижодкорга ўз бадиий ниятлари, ўзи излаётган ижодий ғоялари учун мақбул поэтик шакл, мазмун топа олишига замин ҳозирлаши ҳам, эҳтимол. Шунингдек, муайян бир асар таржимасига қўл урган истеъдод соҳиби, табиийки, маълум бир муддат ўша асарнинг таъсиридан холи бўла олмайди. Балки ўша асар унда янги адабий ниятнинг туғилишига ҳам қўмак бериши мумкин. Бунинг каби жараёнларга адабиётимизнинг ўчмас тарихидан талайгина мисоллар келтира оламиз: Мақсуд Шайхзоданинг Шекспир асарлари таржимасига қўл уриши “Мирзо Улуғбек” трагедиясининг дунё юзини кўришига сабаб бўлганлиги ҳақидаги фикр ҳақиқатдан холи эмас; Эркин Воҳидовнинг Гёте асари “Фауст”ни таржима қилиши “Рухлар исёни” достонининг яратилишига туртки берди, дейиш хато ҳисобламайди; “Илоҳий комедия” таржимаси Абдулла Орипов ижодига ўзгача бир руҳни олиб кирди, ҳаттоки “Жаннатга йўл” асарининг юзага келишига туртки берди деб бемалол айта оламиз.

Айнан ана шундай адабий таъсир кўринишини янги давр ўзбек адабиётининг

кўзга кўринган вакилларида бири Улуғбек Ҳамдам ижодига ҳам кузатамиз.

Ёзувчи Улуғбек Ҳамдам адабий жамоатчилик орасида таржимон сифатида ҳам танилди. Айниқса, унинг Жалолоддин Румий қаламига мансуб “Ичиндаги ичиндадир” китобини она тилимизга ўгириб, кенг китобхонлар оммасига ҳавола қилиши истиклол даври ўзбек адабий жараёнида алоҳида ҳодиса эканлигини таъкидласак, муболаға бўлмайди. Ижодкорнинг асарни таржима қилиши унинг ушбу асар ва унинг муаллифига нисбатан ихлос ва эътибори ҳосиласидан дарак беради. Шубҳа йўқки, таржимон китобни ўзбек тилига ўгириш фикри туғилишидан бирмунча муддат олдин уни мутолаа қилган ва фикримизча, китобнинг сеҳрли оламига ошно бўлган. Қолаверса, ушбу бетакрор намунанинг фалсафий-маърифий, ахлоқий-дидактик, тасаввуфий, тарбиявий моҳияти, аҳамияти ижодкор қалбига ўз жозибасини муҳрлаб қўйганлиги китобни таржима қилиш зарурати ҳақидаги фикрнинг туғилишига сабаб бўлган бўлса, эҳтимол. Жалолоддин Румий маънавий меросига ўзгача муносабати – меҳри ва эътирофи мавжудлигини адибнинг “Исён ва итоат” романи яққол кўрсатиб туради. Чунки “...қарийб 700 йил аввал яратилган бўлишига қарамай, Румий асарларидан ҳаёт нафаси эсади, дегинг келаверади” [5.12] Шу боис бўлса керак, “Исён ва итоат” романининг юзага келишида Жалолоддин Румийнинг “Ичиндаги ичиндадир” асари, қолаверса, буюк

файласуф қаламига мансуб ахлоқий-таълимий, маърифий, дидактик характердаги, тасаввуфий, фалсафий руҳдаги бошқа намуналарнинг таъсири борлиги сезилиб туради.

Маълумки, Жалолиддин Румий таълимоти инсонни тарбиялаш, унинг ҳақ йўлдан оғишмаган ҳолда ҳамиша ҳаракатда бўлиши, қалб амри ва юксак инсоний, ахлоқий меъёрларга риоя этиш зарурат ва бурчлари тўғрисидаги ҳаётбахш фалсафага асосланганлиги билан асрлар оша қимматини йўқотмай келмоқда. Қолаверса, унинг қарашлари ҳаётийлиги, омманинг ижтимоий ҳаракати, эҳтиёж ва кизиқишларига чамбарчас боғлиқлиги нуқтаи назаридан диққатни тортади. Буюк аллома ўзининг ҳар бир сўзи, ҳар бир ўғити, ҳар бир эътирофини қайсидир воқеа, одамзод кечмишига оид қайсидир асос орқали исботлаб боради. Келтирилган ҳикоят ва ривоятлар, ҳаётий ҳодисалар кишилар қисматига оид аччиқ ва ишонарли сабоқлар бўлиши билан бир қаторда ижодкор асарларининг бадиийлик даражасини ҳам юксалтиради. У келтирган ҳикмат ва ҳикоятлар содда ва халқ тилига, дилига яқинлиги, айти пайтда, рамзу ишоратларга бойлиги, поэтик жозибadorлиги билан эътиборни жалб этади. Инсонларни тарбиялаш ва эзгу йўлга бошлаш ишига умрини тиккан буюк аллома оддий одамлар ва уларнинг турмуш тарзига яқин бўлган воқеа-ҳодисалардан, шунингдек, уларнинг ўзи яратган яратмалар – халқ оғзаки ижоди намуналаридан унумли фойдаланади. Халқнинг ўз бойлиги бўлган дурдоналарнинг маърифий таълимотига уйғун бўлган жиҳатларини топа олади.

Ижодкор асарларининг мазмун-моҳияти, ғоявий-бадиий қиммати замонлар оша ўлмас аҳамиятга эгаллиги ҳайратимизни оширади. Китобхон қайси замон ёки макон фарзанди бўлмасин, улардан ўз саволларига етарли даражада ечим топишга муваффақ бўлади. Шу боис бўлса керак, Жалолиддин Румийнинг ахлоқий-дидактик, фалсафий қарашлари,

поэтик маҳорати, барча туркий халқларнинг бирдек нодир намунаси бўлиши билан бир қаторда ижодкор аҳлининг ҳам диққат марказида турувчи маҳорат мактаби вазифасини бажаради.

Жумладан, истиқлол даври ўзбек адабиётининг кўзга кўринган намояндаларидан бири Улуғбек Ҳамдам ижоди, айниқса, романлари адибнинг Румий фалсафасидан сабоқ олганлигини яққол намоён қилиб туради. “Мувозанат” романидаги айрим ўринларда замондошларимизнинг мусулмончилик амаллари ва унга нисбатан ёндашуви масаласи ҳамда ислом динининг ҳаётбахш ва бағрикенг таълимот эканлиги ҳақидаги қарашлар баён этилган бўлса, “Сабо ва Самандар” романида ишқ ва унинг ошиқ қалбини яраловчи, бошига турфа ғавғоларни солгувчи моҳияти, айти пайтда мажозий муҳаббат қатидаги илоҳий ишқ оҳанглари романтик талқинда ифодасини топади.

“Исён ва итоат” романида эса ижодкор истиқлолдан кейинги илк йилларда ўзбек халқи ижтимоий, иқтисодий, маънавий ҳаётида юз берган ўзгаришлар ва бу ўзгаришларнинг миллат онги, тафаккури, дунёқарашига кўрсатган таъсири масалалари хусусида сўз юритган. Айти пайтда асарда инсонларнинг руҳий кечинмалари, сезимларида юз берган ҳолатлар, уларнинг иқрорларидаги қатъийлашув жараёнлари теран очиб берилган.

Ҳар бири ўзига хос ҳамда турфа кечмишларни бошдан ўтказган роман қаҳрамонлари ниҳоят виждон амри, адолат ва ҳақиқат тарозиси билан ўзларини баҳолаб кўришади. Оғир келган палла, иқрор ва интиҳо ечими инсон учун нақадар кучли зарба бўлиши мумкинлигини англаган қаҳрамонлар тутган йўл асардаги қизиқарли сюжет чизиғини ташкил қилади. Айти муаммо ёзувчи талқинида исломий, маърифий моҳият касб этади. Ана шу жараёнда эса ёзувчининг ғоявий, ижтимоий, фалсафий қарашлари

Жалолиддин Румий таълимотидан озикланганлигини кўрсатиб туради.

Ўз тақдирини яратиш ёки поймол этиш имкони инсон қисматини қай ўзанга тортади? Шахснинг маънавий камолоти қай нуқтада кесишади? Нималар унга тўсқинлик қилади-ю, яна нималар уни рухан юксак чўққиларни забт эта олишига кўмаклашади? Ушбу саволларга адиб исён ва итоат тушунчаларининг моҳиятини бадий асослаш орқали жавоб топишга интилади.

Исён унинг қалбидаги азалий қисмат эканлигини ижодкор Одам Ато ва Момо Ҳаво кечмиши ҳақидаги диний ҳикоятларни асарга парча-парча қилиб келтириш орқали далиллаб боришга ҳаракат қилади. Ушбу сайёр сюжетга асосланган воқеа ман этилган, яширилган, таъқиқланган нарса-ҳодисаларга нисбатан ўта қизиқувчанлик одамзод наслининг тийнатида борлигини кўрсатиб беришга интилади. Айни шу ҳақиқатни Жалолиддин Румий қуйидагича ифода этиб берган: “Масалан, сен бир нонни олиб, қўйнингга яшир ва одамларга кўрсатма. Шунда халқнинг гизланган нонга қизиқишлари ортади. Агар кўчалар тўла арзон нон бўлган тақдирда ҳам, улар сенинг қўлтиғинг остидаги ўша зоғорани кўриш истаги билан ёнадилар. Нонни қанча узоқ муддат яширсанг, уларнинг ичлари ҳам шунча шиддат билан қизийди. Чунки одам ман этилган нарсага нисбатан очкўз бўлади” [3.104]. Шайтон йўлдан уриб, Одам Ато ва Момо Ҳавонинг ман этилган мевани истеъмол қилиши ва жаннатдан қувилиши воқеасини келтириб бориш орқали Улуғбек Ҳамдам шайтоний васвасалар инсоният аъмоли учун ҳали-ҳанузгача бегона эмаслиги ҳақида баҳс юритмоқчи бўлган бўлса, эҳтимол.

Романнинг бош қаҳрамони Акбар замон, атроф-жавонибидаги одамлар, ҳатто ўз қисматига нисбатан кучли исён кайфиятида бўлади. “Фақат исён бор эди балки унинг юрагида! Исён бўлгандаям, ўз қисматига, қисматининг аламли, дунёнинг фирибидан, зўравонликдан,

адолатсизликдан иборат эканлигига қарши аримас ИСЁН!.. Агар мана шу лаҳзада – Акбарнинг вужуди ҳавода бир муддат муаллақ осилиб турган шу қалтис онларда унинг ботинидагини сўзга кўчириш мумкин бўлганда эди, эҳтимол, “Сен ҳам адолатсизмисан, Худойим?!..” деган мазмунда бўлармиди... Агар ҳаракатга кўчирилганда Акбар тура солиб Яратганнинг ёқасига ёпишарди” [4.17]. Ўзи фаолият юритаётган мактабда бўлиб ўтган дилхираликлар, кейинчалик унинг ҳақиқага ҳеч тап тортмай хиёнат қилишлари, ноҳақ жабр-зулм остида эзилиши, ҳатто туғишган акасининг бешафқатлиги – буларнинг бари Акбар ҳаётини ўзга бир ўзанга буриб юборди. Устозининг “йўлга чиқишинг керак ўғлим”, [4.8] дея қилган даъвати, қолаверса, барча кўргиликлардан узоқлашиш истаги уни янги бир ҳаёт қучоғига отди. Аммо беҳосдан пайдо бўлган муҳаббат туйғуси ҳам унинг кўнглидаги исён оловини ўчиришга қодир эмаслиги тезда аён бўлади. “Буюрдики: Кеча-кундуз жанжал қилиб бир аёлнинг феълини тузатмоқ ва гўзаллаштирмоқ истаяпсан. Унинг нопоклигини ўз поклигинг билан тозаламоқчи бўляпсан. Аслида, ўзингни у билан тозалашинг, уни ўзинг билан тозалашингдан яхшироқдир. Сен унга томон юр ва унинг воситасида гўзаллаш. Имконсиз бўлса ҳам, у айтган нарсани қабул эт... Тангри пайғамбарга жуда нозик бир йўлни кўрсатди. Бу қандай йўл? Бу аёлларнинг инжиқликларига, ёмонликларига таҳамул этиб, уларнинг ҳар қандай олди-қочди гапларини эшитмоқ ва уларга нисбатан қаттиққўллик билан ёндашиш йўлида ўзини тузатмоқ мақсадида уйланмоқдир. Оллоҳ “Сен энг юксак ахлоқ соҳибисан”, дея буюрган” [3.102]. “Исён ва итоат” романида ёзувчи айни шу ҳақиқатга ҳам асарда илгари сурмоқчи бўлган бадий ғоядан келиб чиққан ҳолда муносабатда бўлади. Қалбида исён туйғуси жўш урган Акбар қишлоғини ташлаб кетади ва енгилтабиат йўллардан юривчи Диана исмли қизни ёқтириб қолиб, уни ёмон йўлдан олиб

чиқишга эришади ва у билан ҳаёт кечири бошлайди. Акбар билан осойишта турмуши ташкил этилган Диана эса ўз табиатини яхши томонга ўзгартиради. Аммо бундан Акбарнинг нияти фақатгина Дианани ёмон йўллардан олиб чиқиш ёки қалбида пайдо бўлган муҳаббати туфайлигина эмас, балки ўзини қийнаётган муаммолардан чекиниш ҳам эди.

Акбардаги рухий ҳолатларни панд-насихат, тушунтириш кучи билан ўзгартиришнинг иложи йўқлигини устози яхши билар эди. Бир пайтлар устозининг “Ҳикматни уққанга гапиргин болам, акс ҳолда икки томонга ҳам жабр қиласан”, [4.3] деган ўғитини у синовдан ўтказиб иқрор бўлди. Шу боис бўлса керак, табиб бирор марта бўлса-да, унинг ҳистуйғуларини муҳокама этиб, баҳолаб ўтирмади. Табиб буларнинг барчасини Акбар ўзи, мустақил бошдан ўтказгачина иқрор бўлиши мумкинлигини англаб етган эди. Саволларига саркашлик билан жавоб талаб қилаётган кейинги шогирди Искандарга ҳам табиб “Ўзинг етиб келишинг керак уларга, болам”, [4.99] деб жавоб қилади. “Агар сизнинг ичингизда сўзимизга хайрихоҳ бир туйғу бўлмаса, айтганларимиздан наф йўқ. Ахир, ичкаридаги ўғри келиб эшикни очиб бермагунча, ташқаридаги ўғри уйга киролмайди-да. Яна бир мисол: дарахтга намлик, аввало, унинг илдизидан келмаса, сен юқоридан куйган сув – беҳуда.” [3.72], деб ёзади Жалолоддин Румий. Улуғбек Ҳамдам асари қаҳрамони Акбар қисмати орқали эса буюк файласуфнинг ушбу донишмандона айтган фикрлари ўз тасдиғини топади. Акбар қалбидаги исён олови батамом ўчгач, яъни умрининг охирларида, хотини Фариди усиз яшашга батамом кўникиб қолган, неваралари билан оввора бўлиб юрган пайтларда юртига қайтишни истаб қолади. “Завқ ва орзулар зинапояга ўхшайди. Зиналар ўтириб, дам олишга мослашмаган, аксинча, устига босиб ўтилади, холос. Умрини шу зиналарда беҳуда ўтказмаслик учун гофилликдан тез уйғонган ва аҳволнинг

моҳиятини англаб етган зот қандай бахтли!” [3.79] Ушбу ҳақиқатни кеч бўлса-да англаб етган Акбар Искандарни шошилишга даъват қилади: “Имкон қадар тезроқ чиқ, ҳаяллама...” [4.139] Ёзувчи Акбар тимсоли орқали дунё ташвишлари, машаққатларидан тезда букилиб, Оллоҳнинг иноятига шубҳа қилган инсон умрини беҳуда ўтказишига маҳкум бўлиши мумкинлиги ҳақида сўз юритмоқчи бўлади. “Одам алайҳиссалом замонидан шу вақтгача исёнкорларнинг бошларига қандай балолар келганини эшитгандирсиз. Фиръавн, Шаддот, Намруд ва Од қавми, Лут ва Самуд ва ҳоказолар қандай мусибатларга мубтало бўлдилар?” [3.89], деб мисол келтиради Жалолоддин Румий. Улуғбек Ҳамдам тасвиридаги Акбар гарчи салбий характердаги кишилар тоифасидан бўлмаса-да, унинг исёни аслида ўткинчи дунёнинг майда ташвишлари билан боғланган эди. У абадият, илоҳиёт ва инсоннинг буюклик мартабаси бундан-да юксакроқ туйғуларга эш бўлиши мумкинлиги тўғрисида кечроқ англади. Табиб эса унинг қалбида ўша итоат ато этувчи хотиржамликнинг ниҳоят юзага келишига ишонарди. “Инсон ўз ичидаги исёндан қутулса, буни Оллоҳнинг фазли ва карами, дея билмоғи керак. Йўқса, у билан бирга бўлган дўстларида бу ҳол нечун воқе бўлмади?”, [3.71] деб ёзади Жалолоддин Румий “Ичиндаги ичиндадир” асарида. Ёзувчи талқинига кўра “Исён ва итоат” романи қаҳрамони Акбар қалбида итоат тушунчасининг пайдо бўлиши унинг маънавий юксалишидан нишона эди.

Жалолоддин Румий “Ичиндаги ичиндадир” асарида аёллар, оила масалалари ҳақида фикрлар билдириб, ушбу борада ҳам инсондан кенгфееьлик, бағрикенглик, сабр-матонат талаб қилинишини ҳаққоний асослаб беради. Айни ана шундай паллаларда ҳам инсоннинг “Ривоят қиладиларки: Пайғамбар асҳоби билан урушдан қайтди ва: “Бу кеча шаҳар ташқарисида ухлаб, эртага ичкари кирамиз” – деди-да, ноғора

чалишни буюрди. Ундан сўрашди: “Эй Оллоҳнинг элчиси, бунга сабаб нима?” Жавоб берди: “Хотинларингизни бегона эркаклар билан кўрсангиз, хафа бўласиз”. Бироқ асҳобнинг бири кулоқ солмай, уйига борди. У ерда хотинини бегона эркак билан топди.” [3.103] “Исён ва итоат” романи қаҳрамони табиб ҳам айнан ана шундай қисматни бошдан кечирди. Хотинининг хиёлати унинг қалбини ларзага солди, у ўзининг ўз уйига бегона эканлигини англади экан, “...ботини ғалаёнга тўлди” [4.19] Хуллас, инсоннинг ўз аъмоли, ўзгалар тутумлари, умуман, ижтимоий муносабатларга оид қарашларида собитлик, сабр-бардош билан ёндашуви унинг ўзлигини англаши йўлидаги босқичларни белгилайди. Ана шуни ниҳоят англаган табиб, маънавий камолотидан завқланади, ўзини жаннатий ҳаловатга қовушаётгандек сеза бошлайди: “Мен, ниҳоят, исён азобидан фориғ бўлиб, озодликка чиққандим. Озодликнинг исми эса Итоат эди. Ва, мен ўзимни у ён бу ёнга уришни бас қилиб... йўқ-йўқ, бундай эмас, қирқ-эллик йил давомида мени чирпирак қилиб учириб юрган куч секин-аста орқага чекинди-да, мен ўзимга ўзим тегишли бўлиб қолдим, десам тўғрироқ бўлади. Шунда қаршимда ҳаётнинг мазмуни, туғилиш қа ўлишнинг маънисини ярқ этиб намоён бўлгандай эди: у Итоатда, инсонлик қисматида кўникишда эди. Йўқ, бу кўр-кўрона кўникма эмасди, балки англаш ва тушунишдан келадиган буюк Итоат – Яратганга тобелик эди. Чунки мендаги Исён Итоатимнинг ичига, унинг бир бўлагига айланиб ўзга маъно касб этганди. Ва мен хотиржам эдим” [4.98].

Илоҳий, ирфоний моҳиятга дохил бўлган инсон эса нафс, нодонлик қутқулари, сабрсизлик ва мол-дунёга ўчлик исканжасида турли қиёфаларни касб этувчи истакларга юксакдан назар ташлай олиш мартабасига эришади. Ана шунда оламда хусумат, ҳасад, саргардонлик, мол-дунё васвасаси каби иллатлар одамзодни таъқиб этмайди. Ижодкор асар орқали аслида шундай абадиятга дахлдор

муаммоларга ечим топишни мақсад қилади. “Заҳматлар эвазига мукофотга ҳозир муяссар бўлмасам-да, ниҳоясиз хазиначиларга қовушаман” деб, кўнгилини тўқ қилганинг учун ҳам, ниятинг ҳосил бўлур. Ҳатто истаганингдан, кутганингдан ҳам авлороғига эришажаксан. Сўзларим ҳозир сенга таъсир қилмаса ҳам, камолотга етганинг сари улар ўз кучини кўрсата боради”, [3.103] дейилади Жалололдин Румий асарида. Айни ҳақиқатга иқрор бўлишни “Исён ва итоат” романи қаҳрамонига ҳаётнинг ўзи ўргатди: “Мундоғ ўйлаб қарасам, мен танамнинг ҳузур қилиб яшаш йўлидаги истагига бўйсуниб, ўзимни турфа қийноқларга гирифтор қилиб ўтирибман экан. Бор-йўғи – шу: жисмнинг эрта-индин ўлиб-чириб, тупроққа қўшилиб кетгучи вужуднинг хархашалари учун шунча заҳматми?..” [4.22] Ана шу заҳмат инсоният келажаги, фан-техника таракқиёти, миллатнинг эртаси учун енгилликлар яратиш йўлида чекилса-чи? Бу борада асар қаҳрамонларидан бири - табибнинг тутуми эътирофга лойиқ. У нодир кашфиётлар қилиб, тиббиёт соҳасида мислсиз ютуқларга эришилаётган бир пайтда одамларнинг оддийгина бир касалликни енга олмай азият чекаётганларига ўкинади. Табиб ўзини шон-шухратга бурковчи, илмий гипотезаларни илгари суриш ёки шов-шувларга сабаб бўлувчи янгиликларни олиб чиқиб, ўзини кўз-кўз қилишдан тамомила йироқ ҳолда оддий кишилар турмушини енгиллаштириш, улар ҳаётига хавф солишга, асорат қолдиришга-да қодир бўлган, лекин тиббиёт донишмандлари томонидан ҳамон эътиборсиз, бир қадар назарга илинмай келинаётган грипп касалигини ўрганиш долзарб муаммо эканлигини англаб етади. Гарчи бу борада қатор тўсиқларга учраса-да, табиб чекка бир қишлоқда халқ ҳаётини сақлаб қолиш йўлида тинимсиз ҳаракат қилади. Дадасига айтиб, табибга ҳайкал қўйдирмоқчилиги ҳақида гапирган беморларидан бири - қизчага табиб ундан кўра қишлоқда шифохона қурдириш

кераклиги ҳақидаги фикрини уқдирмоқчи бўлади. Умуман олганда, табиб образи Шарқ мумтоз адабий асарларидаги пир, муршид, шайх каби бадий тимсолларни эслатади. Чунки асарда у ҳам амаллари, ҳам ўғитлари билан ёш авлодни тарбиялаш вазифасини зиммасига олади.

Маълумки, Жалолиддин Румий фалсафасида динлараро, мазҳаблараро бағрикенглик масалаларини асосий ўрин туттади. Инсоннинг руҳий хотиржамлиги, оқибати, гуманизми унинг ўзга миллат, ўзга дин, ўзга мазҳаб, ўзга ирқ ва шунинг каби турли тоифадаги шахслараро муносабатнинг самарали йўлга қўйилишига замин яраттади. Ижодкор асарларида келтирилган ҳикоят ва ривоятларнинг аксарияти мағзида ана шу ғояни ташвиқ этишга қаратилган интилишлар ётади. “Ичиндаги ичиндаир” асарида арабчани билмайдиган турк шоҳи ҳақида ҳикоят келтирилади. Шаънига ўзга тилда ўқилган шеърни чин бир эътибор билан тинглаган шоҳни кўрган атрофдагилар ҳайратда қоладилар. Ҳолбуки, шеърнинг ўзига нисбатан мақтов мазмунида эканлигини ички бир туйғу билан англаган шоҳ гарчи тилини тушунмаса-да, диққатини намоён этган эди. “Худди шундай, шайхлар ҳам агар кўринишдан турли-туман, ишлари ва сўзлари фаркли-фаркли бўлса-да, мақсад эътиборлари билан бирдир – Тангрини талаб қилмоқдир”, деган хулоса қилинади асарда [3.35]. Улуғбек Ҳамдам асарида ҳам айна ана шу масалага дахл қилинган ўрин учрайди. Роман қаҳрамонлари қалбларидаги исён туғени манбаини излашга муттасил ҳаракат қилар экан, асар воқеаларига кўра уларнинг итоат ва ибодат йўлига кириши маънавий-руҳий асослар билан исботлаб борилади. Персонажлардан бири Лариса хола яқинлари меҳри, эътиборидан четда якка-ёлғиз қолиб ўтган ҳаётини сарҳисоб қилар экан, айна ана шу ёлғизлик дардига мубтало бўлишига ўз аъмолини сабаб деб билади. Шунга қарамай у ёлғизликдек даҳшатли кемирувчи махлуқ зулмидан

чекиниш учун йўл излаш жараёнида эски дўстларини ахтаради, улар билан ҳамсухбат бўлиб, кулфатини аритишни истаб қолади. Бироқ не ажабки, дўсту биродарлари ҳам бирин-кетин бу кўхна оламни тарқ этиб кетишган экан. Қучли изтироб ва руҳий қийналишлар остида қолган Лариса холанинг кўнглига ибодат қилиш фикри келиб қолади ва дугонаси Таня билан ибодатхонага йўл олади. Ибодат қилаётган Лариса хола дугонаси Матлуба номини эслар экан, бироз иккиланишда қолади. Унинг мусулмон, ўзининг эса насроний эканлиги, унинг ҳақида дуо қилиш мумкин ёки мумкин эмаслиги уни ўйга толдирган эди. Ниҳоят “Мулоҳаза қила-қила ахийри бир қарорга келди: “Ахир динларимиз ҳар хил бўлсаям дилларимиз яқин эди-ку... Ахир мен ҳам Матлуба бир умр сиғинган Худога илтижо қиляпман-ку!...”

Шундан сўнг хола анча хотиржам тортди-да ибодатини давом эттирди...” [4.70] Унинг хулосаси одамзодни яқинлашишга, тил, ирқ, дин, мазҳаб, синф, табақа, мартаба айирмачилигидан қатъи назар ягона – инсонлик мартабаси.

Асар қаҳрамони Турсунбой жонталаш эса ўзбек халқига хос бўлган меҳнаткашлик, ҳалоллик, меҳр-оқибат, инсоф, диёнат каби хислатларни ўзида жам қилган миллий характери билан диққатни тортади. У шоир Абдулла Орипов таъбири билан айтилган “пахтам қолди-ку, ахир”, дея “ялантўш, яёв” даласига кетган, кунлаб этигини ечмай, совуқ ош еб, сахар туриб, кеч ётиб, аммо ўғлини ёрдам беришга уйғотишни раво кўрмаган, ҳатто ўлими олдидан ҳам бир ғиштни жойига қўёлмаганидан ўкинган меҳнаткаш, меҳрибон бободехқоннинг типик тимсолидир. Гарчи атрофдагилар наздида у жонсарак ва жонталаш саналса-да, бизнингча, муаллиф унинг характерида олий илмий, урфоний, диний ақидалардан унча чуқур хабардор бўлмаса-да, инсонлик қисматидан ўкинмайдиган, ўзлигини айнан аслича англаган кишилар оламини жамлайди. Асардаги Фариди тимсоли

тўғрисида ҳам шунинг каби фикрларни баён этиш мумкин. Аёл эрининг ўзидан узоқда яшашидан фожиа ясамайди, балки унинг келган кунларини байрамдек ўтказишга ўзини ўргатади. Ёқтирган иши, фарзандлари тарбияси билан машғул бўлишда давом этади. Унинг хатти-характлари, қиёфасида ўз қисматига дахлдор жамики ҳақиқатларга сокинлик ва мушоҳада билан ёндашадиган, бағрикенг, мунис ўзбек аёли тимсоли гавдаланади.

“Инсон шунақа мавжудотки, яшаган сайин янгиланиб боради, баъзан кечаги хулосаси бугунгига тўғри келмайди, у эртагача яна ўзгариб қолиши мумкин. Шунинг учун шошилма. Ҳаётнинг, умрнинг ўзи секин-асталик билан ҳамма саволларингга жавоб бериб боради”, [4.98] дейди табиб ёш шогирдига. Ҳақиқатан ҳам, инсонни замонлар, маконлар, ходисотлар, турли қисматлару турфа ажойиботлар янгилаб, ўзгартириб бораверади. Шу тахлит инсон комиллик мартабасини аста-секинлик билан забт этиб бораверади. Ҳар бир босилган қадам одамзодга қайсидир ҳикматдан сабоқ бериб боради.

Жалололдин Румийнинг макон ва замон танламас ўғитлари бугунги кун кишилари ҳаётига ҳам нақадар яқин эканлигини Улуғбек Ҳамдам Акбар, табиб, Фарида, Диана, Лариса хола, Турсунбой жонталаш, Искандар каби “Исён ва итоат” романи қахрамонлари кечмиши мисолида исботлаб берди.

Хуллас, романда Жалололдин Румий қаламига мансуб намуналарга, хусусан, “Ичиндаги ичиндадир” асарига хос бўлган диний-маърифий ғоялар моҳирона бадиий синтез қилинган ҳамда ижодкорнинг фалсафий қарашлари ижтимоий асослар билан далилланган. Яъни асарда миллий истиқлолдан кейинги давр ўзбек халқи ҳаёти, миллат руҳиятидаги ўзгаришлар ёзувчининг бадиий фантазияси орқали фалсафий-дидактик моҳият касб этади.

Умуман, Шарқ адабиётининг нодир намуналардан таъсирланиш, уларга хос ҳаётбахш анъаналардан фойдаланиш натижасида истиқлол даври ўзбек адабиётида ғоявий-бадиий, услубий янгиланишлар юзага келди.

Адабиётлар

1. Каримов И. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда. –Т.: Ўзбекистон, 19. – б.
2. Комилов Н. Тасаввуф.К.1. –Т.:Ёзувчи, 1996. –242 б.
3. Румий Ж. Ичиндаги ичиндадир. –Т.: Янги аср авлоди, 2013. -240-б.
4. Ҳамдам У. Исён ва итоат. –Т.: Янги аср авлоди, 2003. -140 б.
5. Ҳамдам У. Моҳият кашшофи / Румий Ж. Ичиндаги ичиндадир. –Т.: Янги аср авлоди, 2013. -240-б.

Давронова Ш. Литературные влияния и творчество. В статье рассматриваются вопросы перевода и литературного эффекта. Произведение Джалололдина Руми «Ичиндаги ичиндадур» и приписываемое Улуғбеку Ҳамдаму «Исён ва итоат» проанализированы в свете их морально-воспитательной и образовательной значимости.

Davronova Sh. “Literary affects and creative” The matters about translation and literaryeffect were mentioned in the article. “Ichindagi ichindadur” written by Jaloliddin Rumi and “Isyon va itoat” wich is consideredto be the productive novel of Ulugbek Hamdam’s creative work are analysed according to its moral-curricular, educational importanse.